

MIHÁLYI PÉTER

Mérlegen a rendszerváltás 25 éve

1989-ben a Föld 36 országát marxista-leninista pártok irányították. Ma már csak Észak-Koreát és Kubát. Ez világtörténelmi jelentőségű változás, amelynek Magyarország is részese volt. A Kelet-Európában és a Szovjetunióban 1989–1990-ben végbement változások 25. évfordulója alkalmából a washingtoni Peterson Institute for International Economics és a Közép-európai Egyetem Politikatudományok Tanszéke 2014. május 6–7-én közösen rendezett konferenciát Budapesten *Transition in perspective* címmel. E tanulmány egyfelől ennek a konferenciának a főbb megállapításait foglalja össze, másfelől pedig a szerző saját kutatásai alapján számszerűsíti és minősíti is a 36 egykori szocialista ország gazdasági teljesítményét.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: P21, P14, P26, P27.

Győztesek seregszemléje

A résztvevők egyik fele a térség országaiból jött, a másik felét pedig olyan „külső” szakemberek alkották, akik az elmúlt negyedszázadban a térségben töltötték idejük jelentős részét. E két csoport tagjai nem most találkoztak először, többségüket keresztben-kasul évtizedes barátság és a közös munka szálai kapcsolták és kapcsolják össze ma is. A budapesti konferencia tehát egyfelől szigorúan történelmi ihletettségű volt, másfelől viszont a személyes kötődések miatt érzelmeiktől sem volt mentes.¹

¹ A szervezéshez, rendezéshez szükséges pénz három forrásból származott. Az orosz Pjotr Aven, ma az egyik legnagyobb orosz bank fő tulajdonosa, az 1991–1992-es évek orosz külgazdasági minisztere, saját személyes vagyonából juttatott pénzt. Támogatást nyújtott az orosz Jegor Gajdar-alapítvány is, amely az 1991–1993 között hivatalban volt orosz reformer nevét viseli, továbbá Soros György szervezete, a Nyílt Társadalom Alapítvány. A korán elhunyt Jegor Gajdar (1956–2009) már nem lehetett jelen a rendezvényen, de számos felszólaló megemlékezéséből és értékeléséből kitűnt, hogy neki személyesen egészen kimagasló szerep jutott ebben a világot átformáló történetben. A 84 éves Soros György, aki a tárgyalt időszakban, sőt már korábban is komoly összeggel, illetve személyes közreműködésével is támogatta a politikai átalakulást, jelenlévőként nem tartott előadást, és nem is szólalt fel.

A konferencián nyolc, egymást követő szekcióban ország-, illetve problémacentrikus tanulmányokat vitattak meg a résztvevők.² Az első számú cél a történet rekonstrukciója volt. Huszonöt év már tisztes időbeli eltávolodásra ad módot. Már elemezhető az akkori célok és várankozások, látható, hogy mi valósult meg, mely reformok bizonyultak működőképesnek, melyek nem, illetve miért maradtak el, ha elmaradtak. Ám a reformok ünneplése nem volt felhőtlen. Mindenre rányomta bélyegét az, hogy a putyini Oroszországban a demokratizálás és a piacpárti reformok ügye vesztesre áll, hogy Oroszország és Ukrajna háborús konfliktusba keveredett, továbbá az, hogy 2010 óta a reformok egykori mintaországában, Magyarországon is visszafelé forognak a történelem kerekerei.

A két nap során, részben az idő hiánya és a váratlan megbetegedések miatt, csak nyolc ország (Bulgária, Csehország, Lengyelország, Lettország, Magyarország, Oroszország, Szlovákia és Ukrajna) helyzetének részletes megtárgyalására nyílt lehetőség. A konferencia nem foglalkozhatott három gyorsan növekvő ázsiai átmeneti gazdasággal sem (Kína, Vietnam és Laosz). Ebben a három országban a gazdasági és politikai reformok ügye sohasem kapcsolódott szervesen össze egymással. Paradox módon ezen országok kommunista pártjai annak ellenére megtartották hegemon szerepüket a politikában, hogy a gazdasági rendszer alapjaiban változott. Kelet-Európában ez másképpen alakult, még Oroszországban is, ahol az egykori kommunista párt politikai értelemben már a kezdet kezdetén marginalizálódott. A konferencia nem tárgyalhatta a közép-ázsiai országok helyzetét sem. Ennek viszont az volt az oka, hogy – mint az egyik jó helyi kapcsolatokkal rendelkező orosz előadó elmondta – valójában a külső megfigyelők is csak nagyon keveset tudhatnak abból, hogy mi is történt az elmúlt negyedszázadban az olyan távoli helyeken, mint Kirgizisztán vagy Üzbegisztán. Még tárgyalhatott volna a konferencia arról is, hogy mi történt abban a hét afrikai országban, amelyeket 1989 előtt szocialistának tartott a világ³ – de erre sem jutott idő.

A zártkörű konferencia 47 résztvevője között 19 tartozott az egykori állami döntéshozók közé, heten a három legfontosabb nemzetközi pénzügyi szervezettől jöttek (Valutaalap, Világbank, EBRD). A hajdani politikusok közül a legmagasabb rangú Václav Klaus volt, a Cseh Köztársaság egykori elnöke,⁴ őt követte a lett Valdis Dombrovskis, aki öt éven át, 2014 januárjáig Lettország kormányfőjeként működött, és jelen volt a kétszeres lengyel miniszterelnök-helyettes, Leszek Balcerowicz, valamint a háromszoros miniszterelnök-helyettes orosz Anatolij Csubajsz (1992–1994, 1994–1996, 1997–1998) is. Az egykori miniszterek és miniszterhelyettesek száma meghaladta a húszat. A meghívottak köre más szempontból sem mondható vélet-

² A részletes programot lásd a Peterson Intézet honlapján: <http://www.piie.com/publications/papers/20140506agenda.pdf>.

³ Lásd a 26. lábjegyzetet.

⁴ Nem kétséges, hogy a demokratikus választási rendszerrel működő posztoszocialista országokat együtt tekintve is Václav Klaus volt a leghosszabban regnáló politikus. Majd 20 éven át tevékenykedett az élvonalban. Az 1989-es rendszerváltást követően három évig Csehszlovákia pénzügyminisztere volt, majd hét éven át cseh miniszterelnök. Ötévnyi szünet után, 2003-ban tért vissza a hatalomba, mint a Cseh Köztársaság elnöke és 2013-ig töltötte be ezt a hivatalt.

lenszerűnek vagy éppen reprezentatívnak. A szervezők tudatosan azok közül választottak, akik önmagukat piacconform, liberális reformernek tartották vagy – mint tanácsadók – a reformerek mellett dolgoztak.

A reformok egykori ellenzőit nem hívták meg. Václav Klaus tanulmányából idézve, a szereplők így jellemezték önmagukat: „Mi vállaltan és nagyon korán deklaráltuk, hogy kapitalizmust akarunk, és visszautasítottunk mindenfajta harmadik utas ideológiát.” Tegyük hozzá, a megszólalók többsége nemcsak a kommunista eszmének volt ellenzője, de szemben álltak a főáramba tartozó szociáldemokrata világképpel is, amely – és megint Klaust idézzük – „*a priori* bizalmatlan a piaccal szemben, és úgy hiszi, hogy a kormányoknak megkerülhetetlenül fontos szerepet kell szánni a gazdaság működtetésében”. Egy másik szónok ugyanezzel kapcsolatban – önjellemzőként – a távol lévő észt miniszterelnök Mart Laar (1992–1994, 1999–2002) szavait idézte: „Mi mindannyian olvastunk Friedmant és Hayeket!”.

A konferencia szervezőinek az volt az elgondolásuk, hogy a tanácskozás közép-pontjában az 1989–2004 közötti időszak álljon, vagyis a berlini fal leomlásától a kelet-európai országok első nagy csoportjának EU-csatlakozásáig terjedő időszak. Ha azonban az egyes országokban lezajló folyamatokat tekintjük, 2008 megfelelőbb záróév lett volna, egyrészt azért, mert ekkor kezdődött a nemzetközi pénzügyi válság, másrészt – s ez talán a fontosabb – ekkor váltott stratégiát a putyini Oroszország a nyugati világgal, illetve a szovjet utódállamokkal szemben.

A konferencia résztvevőit a szervezők egyetlen hatalmas asztal köré ültették, az előadókat pedig arra kérték, hogy ne használjanak Power Point-prezentációt. A cél a vita és a kötetlen beszélgetés volt, amit a Chatham House szabály is elősegített.⁵

A szervezők Ukrajna miatti aggodalmát tükrözte az a tény is, hogy az első nap díszelőadójának Pavlo Sheremetát, a hivatalban lévő ukrán gazdasági és fejlesztési minisztert hívták meg. Az ő személye két okból is szimbolikus üzenetet hordozott. Egyfelől azt, hogy a körülmények fájdalmas reformintézkedések meghozatalára kényszerítik a mostani ukrán kormányt, olyasmikre, amelyekre jobb lett volna 25 évvel ezelőtt sort keríteni. Másfelől szimbolikus, hogy a többi résztvevőnél egy nemzedékkel fiatalabb Sheremeta a budapesti Közép-európai Egyetemen tanulhatott, amely intézmény a létrejöttét az 1989–1990. évi rendszerváltásnak köszönheti. A miniszter szerint hazájában a legsúlyosabb gazdasági probléma az ikerdeficit, vagyis a költségvetési és a fizetési mérleg egyidejű hiánya, amelyet minden reformer jól ismer. Emellett az új ukrán vezetésnek olyan térben kell működnie, ahol lélegzetelállító mértékű a korrupció, s ez viszont olyan probléma, amellyel a rendszerváltó reformereknek 25 évvel ezelőtt még nem kellett komolyan számolniuk..

A közfelfogás szerint – és ez nagyjából helytálló is – a térségben a reformok felé való átmenet Lengyelországban kezdődött, amikor Leszek Balcerowicz 1989

⁵ Ezt a szabályt a brit Royal Institute of International Affairs alkotta meg, amely a Chatham House nevű épületben működik. Amikor egy megbeszélés e szerint zajlik, utána a résztvevők szabadon felhasználhatják a kapott információkat, de nem árulhatják el, hogy azok kitől származnak. A jelen beszámolóban szereplő, kényesnek tűnő, de mégis névhez köthető állítások a konferencián szétosztott írásos anyagokból származnak, amelyek egyébként kötetbe szerkesztve várhatóan hamarosan mindenki számára elérhetőek lesznek.

szeptemberében meghirdette programját. Ez lehetett az egyik oka annak, hogy a korábbi lengyel miniszterelnök-helyettes kapta meg a legelső szekció-előadásra való felkérést. Persze tegyük hozzá gyorsan, a lengyel reform nemcsak a legelső, de a legeredményesebb is volt. Az előadó alapján véve személyes hangú beszámolót tartott arról, hogy milyen körülmények és feltételek közepette vette át a pénzügyminisztérium vezetését, mikor mi történt, és kik voltak a segítőtársak. Ez utóbbiak közül név szerint említette korábbi miniszterhelyetteseit, Marek Dabrowskit és Stefan Kawalecet, akik szintén részt vettek a konferencián. Ez több volt, mint pusztán udvariasság. Balcerowicz ma is úgy látja, hogy a sikeres reform egyik fontos feltétele a vezetőt segítő szakértői csapat munkája. Abban a két időszakban, amikor kormányfőhelyettesként és pénzügyminiszterként ő állt a reformok élén (1989–1991, 1995–2000), három szakértői csapat is dolgozott számára: egy a stratégiai kérdéseken, egy a folyó ügyeken, egy harmadik pedig azon, hogy ő mint politikus képes legyen a médiában és általában a közvélemény előtt előrelátó és offenzív módon megjeleníteni.

„Pokolba az aknákkal, teljes gőzzel előre!”

Balcerowicz volt az első, de nem az utolsó felszólaló, aki elvetette a szakirodalomban és a közvélekedésben régóta megcsontosodott elemzési fogalompárost, a „sokkterápia vagy fokozatosság” megközelítést. Az egyik hozzászólót, a már említett észt miniszterelnököt, Mart Laart idézte, aki ugyanerről a dilemmáról azt mondta, hogy „aki vár, veszít”. Lengyelországban – magyarázta Balcerowicz – a reformnak a gyorsaság után a második alapelve az volt, hogy minden fronton egyszerre kell előre menni, tudva persze, hogy a liberalizáció és a stabilizáció gyorsan elérhető cél, míg az intézmények építése több időt igényel. Ebben az értelemben használta ő mindig is „a reformok kritikus tömege” megfogalmazást. Idetartozik az is, amit Ivan Mikloš, az 1998–2006-os szlovák reform sikeres megvalósítója említett,⁶ hogy nem lehet a politikai pártok és a szakértők konszenzusára törekedni. Az első nap második előadójaként megszólaló Bokros Lajos szerint a reformok kapcsán a virtuális és a valódi reformszándékok közötti megkülönböztetés a megfelelő; az előbbi kategória példaként a kuponos privatizációt említette (amit köztudomás szerint Magyarország szándékosan nem alkalmazott).

Anatolij Csubajsz, az orosz privatizációs program megalkotója azt vetette ellen, hogy a reformok sebességének megválasztása nem tudományos kérdés, hanem a politikai realitások függvénye. Saját hazájának 1991-es állapotára utalva ma is úgy látja, hogy a reformerek csupán két lehetőség között választhattak. Az egyik lehetőség az összehangolatlan, spontán privatizáció leállítása lett volna – csakhogy ehhez akkor az orosz kormánynak nem volt elegendő hatalma. A másik lehetőség-

⁶ Mikloš 1991–1992-ben az egységes Csehszlovákiában szlovák privatizációs miniszter volt, 1998–2002 között viszont már az önálló Szlovákia miniszterelnök-helyettese és gazdasági minisztere, valamint két alkalommal is országa pénzügyminisztere (2002–2006, 2010–2012).

ként egy olyan privatizációs eljárásnak a kidolgozása és véghezvitele kínálkozott, amely alapján véve a csehszlovák kuponos privatizáció lebutított változata lett volna. „A lassú valódi reform jobb – de az ilyen reformok véghezvitelének semmi esélye sem volt Oroszországban” – mondta. Csubajsz ugyanezen megfontolás miatt vette utólag is védelmébe az általában közmegvetéssel tárgyalt, 1995–1996-os „hitelkonverziós” privatizációs programot is.⁷ Szerinte ez volt az egyetlen lehetősége annak, hogy a közelgő elnökválasztáson Borisz Jelcin képes legyen legyőzni ellenfelét, az orosz kommunista párt jelöltjét, Gennagyij Zjuganovot. A súlyos kockázatok ellenében meghozott, ám végül is jónak bizonyult döntések klasszikus történelmi példájaként több amerikai hozzászóló is idézte a polgárháború legendás amerikai hajóparancsnokának, James Farragutnak a példáját: első nagy csatája során „*Damn the torpedoes, full speed ahead!*” („Pokolba az aknákkal, teljes gőzzel előre!”) felkiáltással vezette be flottáját az aknákkal teli Mobile Bay-öbölbe. És éppen ezzel nyerte meg a csatát...

A konferencián uralkodó vélekedés szerint azok a politikusok, akik annak idején a nagyobb fokozatosság mellett érveltek, valójában lelkük mélyén elleneztek a változást. Vagy egyszerűen csak érdekeltek voltak a régi rendszer továbbélésében, vagy pedig időt kívántak nyerni, hogy maguk javára még több vagyont/pozíciót halmozhassanak fel. Klaus így fogalmazott: „Nem akartunk időt adni a reformok ellenzőinek, nehogy megerősíthessék soraikat és blokkolják a folyamatban lévő változásokat.” Balcerowicz előadásában az alaphelyzet kicsit másképpen nézett ki. Szerinte mindkét periódusban, amikor az ő kezében volt a hatalom, csak két forgatókönyv közül lehetett választani: az egyik kockázatos volt, a másik viszont eleve reménytelen. Mindkét szakaszban az idő jelentette a kritikus tényezőt. 1989–1990-ben a történelem úgy hozta, hogy a cselekvés számára kínálkozott körülbelül 12 hónap, a „kivételes politika” időszaka. Ennyi idő – mint magyarázta – elegendő a gazdasági szereplők érdekeltségének és viselkedésének megváltoztatására, még akkor is, ha értékeik és vélekedéseik változatlanok maradnak.⁸ Az is igaz azonban – de ezt már egy egykori IMF-vezető, Anne Krueger jegyezte meg –, hogy Oroszországban és a FÁK-államokban a fokozatosság a változások végeredményeként jött létre, bár a radikálisan gondolkozó politikai döntéshozók gyors alkalmazkodást szerettek volna látni.⁹

⁷ Ez a program abból állt, hogy a pénzügyi csőd szélén tántorgó orosz kormány (amelynek tehát kampányra sem lett volna pénze) nagy összegű hitelt vett fel a Jelcin támogatására kész orosz nagyvállalkozóktól, jól tudva, hogy egy év múlva sem lesz képes a hitelt visszafizetni. A hitel fedezeteként 12 nagy állami vállalat részvényeit helyezte az orosz privatizációs ügynökség letétbe, amelyek – mint az előre is tudható volt – egy idő után átmentek a hitelező nagyvállalkozók tulajdonába. Az ügylet utólagos értékeléséről lásd Treisman [2010] rendkívül eredeti és provokatív következtetésekre jutó tanulmányát is.

⁸ Ez a megfogalmazás nagyban emlékeztet a kiváló német–angol szociológus, Ralph Dahrendorf 1989-ből származó, sokat idézett *bon mot*-jára: „hat hónap elegendő a politikai rendszer megreformálására, de hat év kell a gazdasági rendszer átalakítására, és hatvan év kell ahhoz, hogy forradalmi változások menjenek végbe az emberek fejében és szívében”.

⁹ A történeti hitelesség kedvéért érdemes megjegyezni, hogy a *sokkterápia* kifejezés – az 1989–1990-ben kialakult szóhasználat szerint – már szerepelt Jeffrey Sachs Lengyelországról szóló, 1990-es programalkotó cikkében, amely a londoni Economistban jelent meg.

Már említett előadásában Bokros Lajos Visszafejlesztés címmel a magyar modernizációs és reformprogram páratlan vonásait ecsetelte. Szemben az ország természetes versenytársaival, a többi visegrádi országgal, illetve a három balti állammal, Magyarország kifejezetten sikeresen indult el a reformok útján. 2001 után azonban már egyetlen jelentős reformlépés sem történt, kísérletet sem tettek arra, hogy a végbement piacorientált reformok kiszélesedjenek, illetve hatásuk elmélyülhessen.¹⁰ 2010-et követően pedig számos olyan intézkedés történt, amelyek egyenesen a korábbi reformok visszafordítását szolgálták. Bokros részletesen is felsorolta ennek a politikának a főbb állomásait: a magánnyugdíjalapok felszámolását, az energiaszektorban végbement visszaállandósításokat, a mesterséges állami monopóliumok életre hívását, a külföldi tulajdonú cégekre kivetett zsákmányszerző adókat. Miközben a kormányzat a gazdaságpolitikai viták során folyamatosan az adósságcsökkentéssel és a költségvetési hiány csökkentésével indokolta mindezeket a lépéseket, végeredményben, összességében a pozíciók alig javultak. A deficitcsökkentés elégtelennek bizonyult, a költségvetési szektor mérete változatlanul túl nagy, az államadósság/GDP arány pedig tovább nőtt – sommázott Bokros.

Ezt a szomorú helyzetleírást kommentálva ezen összefoglaló szerzője mint felkért hozzászóló arra hívta fel a figyelmet, hogy több úgynevezett értékkutató felmérés (*value survey*) szerint a magyar lakosság nagyobbik fele eleve szembenáll mindenféle modernizációval. Ez részben oka, de részben következménye is az eltorzult foglalkoztatási szerkezetnek. A felnőtt népesség 60 százaléka vagy állami alkalmazott, vagy jövedelmének meghatározó részét valamiféle állami redistribúciós mechanizmus alapján kapja. Nincs tehát mit csodálkozni azon, hogy olyan sok magyar szavazó lelkes híve a paternalista újraelosztás politikájának.¹¹ Ugyanezt a problémát egy másik dimenzióban vizsgálva, az is szembeszökő, hogy a paternalista politika egyik fontos támasza a magyar lakosság egyharmadát kitevő falusi népesség. Bizonyos értelemben az ő támogatásuk a 2014-es országgyűlési választásokon úgy is értelmezhető, mint a vidék lázadása a városi „elittel” szemben.¹²

A vitában megszólaló Václav Klaus a lengyel és magyar beszámolók után arra hívta fel a figyelmet, hogy a csehszlovák reform programját a szövetségi parlament ugyancsak 1990 szeptemberében fogadta el, vagyis pontosan egy időben a Balcerowicz-tervvel. Az is fontos, hogy ebben a történelmi pillanatban még senkiben sem merült fel Csehszlovákia kettébomlásának gondolata, ezért magától értődő volt, hogy a reform alapjait egyidejűleg és azonos módon rakták le Csehországban, illetve Szlovákiában. Klaus arra is emlékeztette a hallgatóságot, hogy az ő reformcsapatában csak csehek dolgoztak, méghozzá olyan közgazdászok, akik alapján véve szembenálltak a kelet-európai reformközgazdászok főáramával. „Mi a régi rendszert a többiektől eltérő módon értelmeztük. Nem úgy tekintettük, mint a tankönyvek, amelyek a rendszert központilag tervezett gazdaságként ábrázolták [amelynek saját, rendszerspecifikus vonásai vannak – *kiegészítés tőlem, M. P.*], hanem egy központi-

¹⁰ Ettől eltérő véleményt fejt ki Mihályi [2008]: a szociálliberális kormány 2006–2007. évi egészségügyi reformintézkedései jelentősek voltak, egyes dimenziókban visszafordíthatatlannak bizonyultak.

¹¹ A vonatkozó adatokat és azok értelmezését lásd Csillag [2013] 73–85. o.

¹² Részletesebben kifejtve lásd Mihályi [2014].

lag irányított eltorzult piacgazdaságnak tartottuk.¹³ Klaus hozzászólásának érdekes eleme volt, amikor azt hangsúlyozta, hogy a cseh privatizációnak kevesebb mint 25 százaléka történt a kuponos technikával – vagyis ennek aránya sokkal kisebb volt, mint ahogyan az a szakmai köztudatba beivódott.¹⁴

A reformok második hulláma

A reformok 25 éves évfordulóját említeni általánosságban helytálló, de az alaposabb elemzés nem hagyhatja figyelmen kívül, hogy sok helyütt a valódi rendszer-átalakító reformlépéseket lényegesen később – és nagyon is országspecifikus körülmények között – tették meg.

Ilyen a szlovák példa, amelyet Ivan Mikloš mutatott be. Szlovákiában az első évek reformjait nem kellett végigküzdeni, azokat az egységes Csehszlovákiából importálták. Nem is lett volna erre mód, mert az újonnan alakult ország nem rendelkezett elegendő szellemi kapacitással a régi struktúrák lebontására. De szerencséjük volt, a prágai szövetségi kormány megoldotta ezt a feladatot. Az ország függetlenné válása után azonban a populista Vladimír Mečiar került hatalomra, aki elkötelezetten szembenállt a reformokkal, miközben a reformpárti és a csehszlovák egység helyreállításáért küzdő párt úgy bukott ki a parlamentből, hogy csak négy százalék szavazatot sikerült összegyűjtenie. Mečiar hat évig kormányzott, aminek nyomán országa elszigetelődött a nemzetközi politika színterein, a költségvetési és monetáris területen pedig hatalmas feszültségek alakultak ki. Minderre ráakódott még a közvélemény növekvő haragja a sorozatos zűrös privatizációs ügyletek miatt. Az új tulajdonosok, akik többnyire a privatizált cégek egykori menedzsmentjéből váltak ki, csak jellekes pénzeket fizettek a részvényekért, illetve az üzletrészekért. Mindennek ellenére Mečiar népszerű maradt a választók körében, és csak kilenc párt koalíciója volt képes létrehozni a legyőzéséhez szükséges parlamenti többséget. Ilyen előzmények után kezdődött tehát 1998 őszén a Mikulaš Dzurinda nevéhez kapcsolódó reformkorszak. Dzurinda első négy éve a makroökonómiai egyensúly helyreállításával telt el. Csak a második Dzurinda-kormány (2002–2006) előtt nyílt meg a lehetőség a rendszerváltó reformok (például az adózás, a munkapiaci szabályok, a nyugdíj- és szociális segélyezés, valamint az egészségügy átalakítása, illetve a költségvetési decentralizáció megszervezése). Ebben az időszakban az előrehaladás üteme olyan gyors volt/olyannyira felgyorsult, hogy már 2004-en a Világbank Szlovákiát a világ vezető reformországaként emlegette.

¹³ Ez a megjegyzés valójában leginkább Kornai Jánosnak szólt, aki a kerekasztalnál – merő véletlenségből – mindvégig éppen Klaus mellett ült. Klaus egyébként számos cikkben bírálta Kornait. Ezek közül magyarul lásd *Klaus–Triska* [1994].

¹⁴ Ennek a tévképzetnek egyik oka az, hogy a Klaus-kormány annak idején valóban azt tűzte ki célként, hogy az összes állami vállalatot ezzel az eljárással értékesítsék. Ezt fejezte ki szimbolikusan a $97 + 3$ formula, amelyet úgy értelmeztek, hogy az állami cégek részvényeinek 97 százalékát a lakoságnak kell szétosztani, és 3 százalék kerüljön a restitúciós befektetési alapba. A valóságban azután egészen más történt, mint ahogyan azt Klaus és egykori munkatársai a jelen konferencián is megkorábban is számos más alkalommal már elmondták.

A grúziai reform is későbbre datálódik. Csak a 2003-as vértelen rózsás forradalom után jutott hatalomra a reformközgazdászok fiatal csoportja. A konferencián Kakha Bendukidze tartotta a beszámolót erről az országról, ő maga 2004–2008 között két minisztérium élén is állt. Ez alatt a néhány év alatt sikerült az ország növekedését hét százalékra felgyorsítani. A másik nagy eredményük a korrupció drasztikus csökkentése, amelyet azután mind a hazai,¹⁵ mind a nemzetközi közvélemény egyaránt valódi sikerként rögzített az emlékezetben.

Valdis Dombrovskis, aki 2009 és 2014 között állt miniszterelnökként a lett reformok élén, a második napot megnyitó díszelőadóként arról számolt be, hogy miként szakadt Lettország nyakába 2008 végén a nemzetközi pénzügyi válság – annak ellenére, hogy az 1989 utáni kormányok alapjában véve mind józan gazdaságpolitikát folytattak. Mégis az történt, hogy az országba külföldről beáramló forró pénzek túlfűtötték a gazdaságot, és éppen a legrosszabb pillanatban ütött be az ikerdeficit állapota. Így a lett kormány is ugyanazzal a megszorítás–növekedés dilemmával került szembe, mint sok más európai ország. Tény, hogy Lettország egyike volt azon országoknak, ahol a GDP visszaesése a válság nyomán a legmélyebb szintet érte el. Két év alatt 21 százalékot zuhant a termelés, 126 ezer munkahely veszett el, ami a válság előtti foglalkoztatotti létszám 11 százaléka. Erre a helyzetre válaszul Dombrowski csapata a drasztikus költségvetési konszolidáció mellett döntött. A kilencszázalékos megszorítás kétharmad részben kiadáscsökkentés, egyharmad részben pedig adóemelések útján valósult meg. Ezen az intézkedéscsomagon belül a két legfájdalmasabb beavatkozás a közzsférában elrendelt 25 százalékos nominális bércsökkenés volt, illetve 20 ezer álláshely végleges megszüntetése. Ezeket a lépéseket ellensúlyozandó, a kormány nagyszabású közmunkaprogramot hirdetett, amely közel 123 ezer embernek biztosított valamiféle alkalmi munkalehetőséget.¹⁶ Mindezen lépések együtt, továbbá az Európai Unió és a Valutaalap által összerakott 10,5 milliárd eurós mentőcsomag, alkalmasnak bizonyultak arra, hogy az ország gyorsan, már 2010 második felében visszakерüljön a korábbi növekedési pályájára.

Leadership nélkül nem megy!

A magyar közgazdasági szaknyelv még nem talált megfelelő kifejezést a *leadership* szó fordítására.¹⁷ A konferencia résztvevői azonban visszatérő módon hangsúlyozták: a reformok sikere elképzelhetetlen lett volna az adott pillanatban vezetői szerepet elvállaló politikusok kimagasló személyes kvalitásai nélkül. Az egyik előadó, Daniel Treisman, a kaliforniai egyetem politológusa, túllépve az általánosságokon, arra tett kísérletet, hogy az elért eredményeken keresztül számszerűsítse a vezetői kvalitást. Vizsgálatát

¹⁵ Az előadott tanulmány szerint egy közelmúltban készült közvélemény-kutatás úgy találta, hogy a grúz lakosság mindössze 4 százaléka tapasztalt korrupciót az elmúlt évek során, ideértve a megkérdezettek rokonságától szerzett tapasztalatokat is.

¹⁶ A magyar olvasó *Azam és szerzőtársai* [2013] cikke alapján kaphat a részletekről bővebb tájékoztatást.

¹⁷ A szervezés-vezetés szakirodalmából átvett angol kifejezés azt a képességét jelenti, hogy miként tudja egy vezető a szervezet tagjait a szervezeti célok megvalósítására mozgósítani, befolyásolni.

az EBRD reformindexeire alapozta, amelyeket a bank szakértői évente kiszámolnak 29 egykori posztszocialista ország reformjában bekövetkezett előrehaladás összehasonlítására. A mutatók 1–5-ig terjedő skálán azt jelzik, hogy egy adott területen (például privatizáció, adózás) az ország milyen mértékben közelíti meg a fejlett piacgazdaságok szintjét. Ezen mutatókkal mérve 115 „vezető” – elnökök, miniszterelnökök és miniszterelnök-helyettesek – hivatali idején elért teljesítménye került be Treisman adatbázisába. Annak érdekében, hogy a mutató valóban az egyéni teljesítményeket mutassa (és ne az ország általános előrehaladását, ami független a személyes teljesítménytől), az 1990–2010 közötti időszakra vonatkozó, ökonometria eszközökkel készített becslés számos körülményt kiszűrte. Másképpen mondva, a becslés azt számszerűsítette, hogy az adott politikus nevéhez kapcsolható időszakban az ország *mennyivel gyorsabban* haladt előre a reformok útján, mintha a már elért szint, illetve a személytől független körülmények alapján (például a demokrácia korábban elért szintje szerint, béke vagy háború van-e éppen) egyszerűen kivetítjük az előrehaladás sebességét. Ilyen módon számolva Jegor Gajdar 1992-es teljesítménye volt a leginkább kiemelkedő, a legjobb eredmény. Balcerowicz első reformperiódusa alapján ebben a rangsorban a második, Dimitar Popov bolgár miniszterelnök (1991) a harmadik helyre került.

A *leadership* fontosságára alapított érvelés persze fordítva is értelmezhető. A már említett politikusok reformerek voltak és demokraták. Ámde, és a konferencia során ez is többször szóba került, egy-egy karizmatikus vezető rossz irányba is fordíthatja a reformok ügyét. Erről a lehetőségről beszélt – többek között – Kornai János az első nap estéjén megrendezett vacsora díszelőadójaként. A jó irányú változásokról sem állíthatjuk, hogy biztosan visszafordíthatatlanok, mondta Kornai. A demokrácia és a kapitalista piacgazdaság intézményeit is el lehet nyomni, ha valaki gátlástalanul és machiavellista céltudatossággal támad.¹⁸ A konferencia idején nyilvánvalóan a legtöbb résztvevő az orosz elnök, Vlagyimir Putyin, illetve a háromszoros magyar miniszterelnök, Orbán Viktor nevét említette volna, ha példát kerestek volna a negatív *leadershipre*, de nyilvánvaló, hogy ilyen példák már a 1990-es években is akadtak. Gondoljunk csak a szerb Miloševićre vagy Kravcsuk ukrán elnökre. Egyébként ez a két név Treisman budapesti előadásának listáján is szerepelt, a 115-ös lista legutolsó helyeire került.¹⁹

A külföldi tanácsadók és a nemzetközi pénzügyi szervezetek szerepe

A reformok során jelentős hatást gyakorló külföldi tanácsadók három csoportot alkottak. Az első csoportba azok tartoztak, akik a külföldi emigrációból tértek vissza hazájukba – vagy úgy, hogy eredetileg ők maguk hagyták ott a szülőhazájukat, vagy úgy, hogy ez még a szüleikkel történt a történelem valamelyik fordulatos szakaszában. A konferencián részt vevő szakértők közül ebbe a csoportba tartozott

¹⁸ Időközben Kornai [2014] előadása már nyomtatásban is megjelent.

¹⁹ Jelen tanulmány szerzőjének külön kérésére Treisman megadta a listába vett magyar vezetők (Antall, Horn, Orbán, Medgyessy, Gyurcsány és Bajnai) értékelését is. A fentebb leírt becslési módszer alapján egyik politikusunk vezetői teljesítménye sem adódott szignifikánsnak, vagyis Magyarország előrehaladása az EBRD-listán éppen annyi volt, ami a korábbi trendek meghosszabbításaként adódott volna.

az ukrán Oleh Havrylyshyn. Ha azt nézzük, hogy ki jutott fel a hatalom legmagasabb szintjére, akkor a lengyel Jacek Rostowski nevét kell említenünk (bár ő nem tudott eljönni a konferenciára).²⁰ Ő már Londonban született, viszont a reformok legeslegelején csatlakozott Balcerowicz csapatához. 2007-ben Rostowski a budapesti Közép-európai Egyetem tanszékvezetői állását cserélte fel egy varsói pozícióra. A Tusk-kormány pénzügyminisztere lett. Hat évet töltött el ebben az állásban, többet bármely más lengyel elődjénél, sőt teljesítményével valószínűleg minden más átmeneti gazdaság pénzügyminiszterét is felülmúlta. Az 1960-as évek nagynevű cseh közgazdásza, Ota Šik példája is érdekes. Ő, aki 1968 után emigrált, a rendszerváltást követően Svájcból tért volna haza, hogy tanácsaival segítse a Klaus-kormányt. Ám az ő „harmadik utas” koncepciója nem kellett a kormánynak, ezért – mint a konferencián ezt Klaus elmesélte – „udvariasan megkértük, hogy menjen vissza Szent Gallenbe, és ne zavarja a mi reformterveinket”.

Anders Åslund (a budapesti konferencia fő szervezője), Jeffrey Sachs²¹ és David Lipton a második csoport reprezentánsainak mondhatók. Ők a kelet-európai rendszerváltás idején már magasán kvalifikáltak, de életkorukat tekintve fiatal nyugati közgazdászok voltak, akik ugyan nem kívántak áttelepülni Kelet-Európába, de hosszú hónapokat töltöttek itt. Åslund előadásából megtudhattuk, hogy az ő szakértői csapatuk jelentős hatást gyakorolt a Gajdar által 1991 novemberében kezdeményezett reformokra. Munkájukat a svéd kormány és a Ford Alapítvány finanszírozta. Ez a csoport később harmincfősre bővült – annak arányában, ahogy az Európai Uniótól, illetve az amerikai USAID-től sikerült pénzügyi többlettámogatást szerezni. Valamivel később a Harvard Egyetem nagynevű közgazdásza, Andrei Shleifer egy hasonló szakértői csapatot hozott létre, amely azután Anatolij Csubajsz mellett dolgozott (aki, mint már említettük, ugyancsak részt vett a budapesti konferencián).

Az említett tanácsadók mint magánemberek dolgoztak a térségben, még akkor is, ha valamelyik nemzetközi szervezet fizette a munkájukat. A szakértők harmadik csoportját viszont azok a nemzetközi tisztviselők alkották, akik a nemzetközi szervezetek, pénzintézetek alkalmazottjaiként hosszú éveken át rendszeresen felkeresték ezeket az országokat, s esetenként egyidejűleg több átalakuló országban is dolgoztak. Ebben a csoportban az elsők említhető Johannes Linn a Világbank, illetve John Odling-Smee a Valutalap szakértője, akik szintén meghívottjai voltak a konferenciának. A későbbiekben ugyancsak fontos szerepet játszottak a térség

²⁰ Rostowski a kormánypárt jelöltjeként éppen az európai uniós választási kampány küzdelmeiben vett részt. Mint utóbb kiderült, nem sikerült bekerülnie az Európai Parlamentbe.

²¹ Sach egyike volt a legismertebb nyugati tanácsadóknak. Ő is kapott meghívást Budapestre, de végül nem tudott eljönni. Sachs volt talán az egyetlen olyan külföldi tanácsadó Kelet-Európában, aki ilyen téren számottevő tapasztalattal rendelkezett. Konkrétan: Sachs 1985–1987-ben a bolíviai kormány tanácsadója volt; az ott kidolgozott antiinflációs stabilizációs tervét már akkor *sokkterápiának* nevezték. Sachs javaslatai között Bolíviában kulcsszerepet játszott a piacok liberalizációja, a költségvetési szubvenciók és az importkvóták megszüntetése, valamint a nemzeti valuta árfolyamának az amerikai dollárhoz való kapcsolása. Mielőtt Oroszországba ment volna, Sachs a lengyel Szolidaritás mozgalom, valamint a lengyel kormány tanácsadójaként is dolgozott, továbbá – amíg még egyáltalán volt ilyen – segítette Jugoszlávia kormányát is. (A magyar tapasztalatokról lásd *Major* [1996].)

átalakulásában az EBRD, illetve az Európai Unió közgazdász-szakértői is, közülük szintén többen jelen voltak Budapesten.

A mából visszatekintve elmondható, hogy az átalakulás első éveiben még nem volt világos, hogy melyik nemzetközi szervezetnek mi is a feladata. Hamarosan kiderült azonban, hogy két szervezet jut komoly befolyáshoz. Az egyik az Európai Unió. Pontosabban szólva az a körülmény vált lényegessé, hogy a rendszerváltó országok egy része első számú célként fogalmazta meg a maga számára az európai uniós tagságot. Ebből következően pedig már automatikusan adódtak azok a házi feladatok, amelyeket meg kellett oldani. Tulajdonképpen ez így történt mind a tíz kelet-európai országban, amelyek végül is EU-tagok lettek, de a leglátványosabb módon ezt az összefüggést Szlovákiában figyelhattuk meg. Mint előadásában Ivan Mikloš megfogalmazta, az EU-csatlakozás feltétlen igénye tartotta össze a kilenc pártból, csoportosulásból álló szlovák reformkoalíciót. Enélkül a reformokat sem lehetett volna keresztülvinni. Megjegyzését közvetlenül az ukrán, a moldáv, illetve a többi, jelenleg még az EU-n kívül maradt poszt szocialista ország reformereinek címezve, az egykori szlovák pénzügyminiszter arra hívta fel a figyelmet, hogy csak az EU- és/vagy a NATO-tagság jelenthet olyan ütős politikai célt, amelynek a nevében eséllyel lehet megkísérelni a gazdasági reform szükséges, ám mégis népszerűtlen intézkedéseinek elfogadtatását.

Az elmúlt 25 év tapasztalatai azonban két, ezzel némileg ellentétes következtetés levonására is módot adnak. Egyfelől példák sora mutatja, hogy az EU-csatlakozás teljesülése után később meggyengülhet a demokratikus politikai formák iránti elkötelezettség. Másfelől pedig ma úgy tűnik, hogy az Európai Unió hibát követett el, amikor a kelet-európai rendszerváltást követő első évtizedben a volt szovjet tagköztársaságok közül csak a három balti országra figyelt, és csupán azok csatlakozását tartotta sürgetőnek. A többi országra – s közülük nyilvánvalóan Ukrajna és Fehéroroszország a legfontosabb – nem terjedt ki akkor a figyelem. Most viszont már késő ezen országok EU-integrációját célul kitűzni, mint arra éppen az ukrán–orosz konfliktus mutat egyértelmű példát.

A másik meghatározó fontosságúvá vált nemzetközi szervezet az IMF. Szakértőik folyamatosan jelen voltak a térség valamennyi országában, egyes országokban pedig a kritikus pillanatokban döntő befolyást is gyakoroltak. Ez különösen érvényes a 2008 utáni időszakra, amikor előbb Magyarország, majd pedig Lettország kapott korábban elképzelhetetlenül nagy összegű készenléti hitelt az államcsőd elkerülése érdekében. A konferencia érdekes színfoltja volt, ahogyan a felszólalók egymás után számoltak be arról, hogy mikor, milyen kérdésben és miképpen szálltak szembe az IMF apparátusának ajánlásaival, véleményével. A csehszlovákiai reformok idején a vita középpontjában a korona leértékelésének mértéke állt. Az IMF egy nagyobb számot mondott, Klausék egy kisebbet. Mindezzel párhuzamosan vita folyt arról is, hogy mikor történjen meg a leértékelés, az árak felszabadítását megelőzően vagy inkább azt követően. A lett miniszterelnök arról beszélt, hogy ő milyen érvek alapján utasította el 2009-ben az IMF leértékelési javaslatát, s választotta helyette inkább az úgynevezett belső leértékelést (vagyis azokat a megszorító intézkedéseket, amelyekről fentebb már szó esett). Szlovákia és az IMF vitája 2006-ban az adóreform kapcsán

zajlott. A külföldi szakértők túlzottan kockázatosnak tartották az egykulcsos adó bevezetését a költségvetés egyensúlya szempontjából, s helyette inkább háromlépcsős adóátalakítást tanácsoltak. A pozsonyi kormány azonban ellenállt.

Ezek a beszámolók is csak azt igazolták, hogy milyen sokat számít a reformok sikerében a *leadership*. Mikloš szavait idézve, csak azok a vezetők tudták keresztülvinni terveiket saját nemzeti parlamentjükön is, akik „megfelelő vízióval, erős akarattal és bátorsággal” rendelkeztek. Ha a reformtervekkel szemben ellenérvek merültek fel, akkor csak a nemzetközi mércével is hitelesnek ítélt kelet-európai vezetők voltak képesek a reformok mögé odaállítani a nemzetközi pénzintézetek támogatását. És az is döntő fontosságú, hogy az ilyen vezetőkől az IMF és az EU szakértői is hajlandók voltak elfogadni az ellenvéleményeket.²²

Ugyanakkor arról is érdemes beszámolni, hogy a konferencián felszólalók közül sokan egyáltalán nem voltak jó véleménnyel a külföldi tanácsadókról. Az egykori reformpolitikusok közül többen is – félig-meddig a viccek hangján ugyan, de mégis – arról elmélkedtek, hogy nem lett volna baj, ha nem kap automatikusan beutazó vízumot minden külföldi tanácsadó (miképpen az átlagturisták), merthogy sok tanácsadó teljességgel haszontalannak, némelyik pedig kifejezetten ártalmasnak bizonyult. Mások persze végeredményben inkább a tanácsadók hasznosságát emelték ki.

Békés rendszerváltás?

Vita nélküli, magától értődő egyetértés volt a konferencián abban a tekintetben, hogy a 25 évvel ezelőtti, történelmi léptékű változások összességében békés módon zajlottak. Ez alól – mint arra egy felszólaló emlékeztetett is – csak Románia tekinthető kivételnek, ahol a Ceausescu-ellenes felkelés során több mint ezren meghaltak, és körülbelül háromezren megsebesültek. Érdekes módon a Tienanmen téri vérengzés, amely ugyancsak 25 évvel ezelőtt történt, említésre sem került.²³ Ugyanakkor a Krím félsziget elcsatolása Oroszország által, amely csak néhány héttel előzte meg a budapesti konferenciát, többeket is arra emlékeztetett, hogy a Szovjetunió felbomlása valójában mégsem volt olyan békés, mint ahogyan az a köztudatban rögződött.

²² Bár sokan, sokszor elmondták, mégis a magyar közvélemény kollektív emlékezetében nincs benne az a tény, hogy az 1995-ös stabilizációs programot a Bokros–Surányi-páros is úgy vezette be, hogy javaslataik közül többet a Valutalap szakértői kifejezetten elleneztek. A két magyar szakember azonban végül velük szemben is képes volt keresztülvinni az általuk akkor „heterodoxnak” nevezett gazdaságpolitikai keveréket.

²³ Peking központi terén, a Tienanmen téren 1989. április 14-én kezdődtek el a diáktüntetések. Ennek közvetlen kiváltó oka az volt, hogy betegségben elhunyt a kommunista párt korábbi, éppen az általa bevezetni szándékozott reformok miatt leváltott főtitkára, Hu Jao-pang (Hu Yaobang). Gorbacsov májusi látogatása további bátorítást adott a rendszer ellenzékének. Ettől kezdve szinte naponta 200–300 ezer ember demonstrált. A tüntetők Gorbacsovot éltették, és rendszerváltást követeltek. Az állampárt május 20-án rendkívüli állapotot hirdetett, majd pedig június 3-án bevetette a hadsereget. Ez több száz, de lehet, hogy több ezer emberéletet követelt. Hasonlóan keményen léptek fel a többi nagyvárosban tüntetők ellen is. Így sikerült elejét venni annak, hogy a Szovjetunióhoz és Kelet-Európához hasonlóan Kínában is többpárti demokrácia váltsa fel az egypárti diktatúrát. http://en.wikipedia.org/wiki/Tiananmen_Square_protests_of_1989#Death_of_Hu_Yaobang.

A szocialista rendszer keretei között a 15 egykori szovjet köztársaság egymás közötti határait csak adminisztratív és földrajzi értelemben határozták meg. Bár a térképeken szerepeltek a határvonalak, fizikai értelemben a köztársaságok közötti határt sohasem jelölték ki egyértelműen.²⁴ A két legkomolyabb összeütközés Azerbajdzsán és Örményország háborúja volt a Hegyi Karabah enklávéért 1988 és 1994 között, valamint a 2008-as, öt napig tartó orosz–grúz háború. Csecsenföldön – az Orosz Föderáció területén – gyakorlatilag 1991 óta folyamatosak az erőszakcselekmények. Ezen belül 1994–1996 között, illetve 1999–2000-ben szabályos háború folyt az orosz és a csecsen katonai erők között. Egy-egy városban több alkalommal is súlyos etnikai alapú öldöklés tört ki Közép-Ázsia népei (például 2010-ben a kirgizek és az üzbegek) között. Ezekben az – alapjában véve – etnikai konfliktusokban összességében több százezer ember halt meg, és csak százazres–millió nagyságrendben mérhető a lakhelyükről, földjükről elűzött menekültek száma is. Amikor az egységes Jugoszlávia szétesett, még ennél is nagyobbak voltak a veszteségek emberéletben (körülbelül 140 ezer fő) és az otthonukat elvesztők számában (körülbelül 4 millió).²⁵ A délszláv konfliktus majd egy emberöltőn át húzódott: 1991-ben kezdődött és 2008-ban Koszovó függetlenségének egyoldalú kikiáltásával zárult le.

Így végeredményben olyan helyzet állt elő, hogy több terület, illetve országrész nemzetközi jogi státusa ma is vitatott. Ilyen a Dnyeszter Menti Köztársaság, Hegyi Karabah, Dél-Oszétia és Abházia, illetve Koszovó esete is. Ezek az önmagukat függetlennek és szuverénnek tekintő országok az ENSZ tagjai közé sem kerülhettek be. Összességében tehát 25 év távlatából azt kell megállapítanunk, hogy a rendszerváltás csak annyiban volt békés, hogy nem vezetett kelet–nyugati összecsapáshoz, olyan konfrontációhoz, mint amit a 20. század két világháborúja jelentett. Ez az összkép kedvezőtlenebb, mint ami a kelet-európai, illetve a nyugat-európai közvélemény tudatába beivódott.

Mit sikerült elérni?

1987-ben 26 szocialista (kommunista) ország létezett, ezek együttesen a Föld négy kontinensén a szárazföldi területek 31 százalékát birtokolták. Hasonló arányú (34 százalékos) volt a szocialista országok népességének relatív nagysága is.²⁶ Ehhez képest 2014 közepén már csak két országról, Kubáról és Észak-Koreáról mondható el, hogy hűségesek maradtak a marxista-leninista ideológiához. A változások nyilvánvalóan a Szovjetunió szétesésével indultak el. Ennek következtében szinte

²⁴ Sok helyütt a két- és többoldalú határkijelölő tárgyalások még ma sem zárultak le (*Ayagan* [2014]).

²⁵ http://en.wikipedia.org/wiki/Yugoslav_Wars.

²⁶ A 26-os listát lásd *Kornai* [1993] 1. sz. táblázat 38–39. o. A táblázathoz készített lábjegyzetben Kornai felhívta a figyelmet arra, hogy még legalább további hét országot [akkori nevükön: Bissau-Guinea, Burma (ma: Mianmar), Guyana, Madagaszkár, São Tomé, Seychelle-szigetek, Zöld-foki Köztársaság] határesetnek lehetett tekinteni 1987-ben, mert ezek mindegyikében a Szovjetunióval szövetséges, egypárti, marxista-leninista rendszerek működtek. A Bogdan Szajkowski által 1987-ben megindított könyvsorozat, melynek összefoglaló címe *Marxist regimes*, ezenfelül még három országot tekintett szocialistának, a közép-amerikai Grenadát és Guyanát, valamint az afrikai Tanzánia Állam-szövetséget. Így tehát a leghosszabb lista 36 egykori szocialista országot sorolt fel (lásd *Pryor* [1987]).

egyik napról a másikra megszűnt a kelet–nyugati konfrontáció veszélye, amelynek kockázatait korábban mindvégig az határozta meg, hogy mindkét oldal túlméretezett nukleáris erővel rendelkezett.

Azt követően, hogy a Szovjetunió felhagyott a marxizmus-leninizmus eszméjével, a másik kontinensméretű ország, Kína vezetése is történelmi lehetőséget kapott az ideológiai olvadásra, lazításra. Oroszország és Kína együttes példája nyilvánvalóan hatott Indiára, a Föld második legnépesebb országára, valamint a harmadik világ számos kisebb országára is. Az úgynevezett semleges országok is átértékelték saját pozíciójukat: Ausztria, Finnország, Svájc és Svédország az 1990-es évek közepe óta partnerségi együttműködésben áll a NATO-val. Ahogy azt Fukuyama idejekorán megfogalmazta, a marxizmus-leninizmus mint „világtörténelmi jelentőségű eleven ideológia” meghalt. Ez „a Nyugat, a nyugati eszme diadala” volt (Fukuyama [1990] 24. o. és 9. o.).

A rendszerváltás és az azt követő hosszú átmenet mindenekelőtt egy időben szinkronizálódó politikai változási folyamatként írható le. Az egyes országokban működő helyi kommunista pártok hegemoniája helyére valamiféle demokrácia lépett. Hogy miféle demokrácia, azt – mint majd mindjárt látni fogjuk – a helyi adottságok határozták meg. A változások során hat kelet-közép-európai ország, illetve három balti állam, és további 11 szovjet utódállam kiszabadult az orosz politikai elnyomás alól. Három korábban kettéosztott nemzet – Németország, Vietnam és Jemen – lehetőséget kapott az egyesülésre. A geopolitikai és katonai térképek is átrajzolódtak. 1991-ben megszűnt a Varsói Szerződés, majd három csoportban, 12 kelet-közép-európai ország teljes jogú NATO-taggá vált. Mint azt Daniel Treisman bemutatta, a posztszocialista országok politikai értelemben közvetlen földrajzi szomszédjaikhoz hasonlítottak: Közép-Európa Nyugat-Európához, a balti országok a skandináv országokhoz, a kaukázusi és közép-ázsiai országok pedig leginkább Törökországhoz, illetve Afganisztánhoz váltak hasonlóvá. És ehhez a listához még hozzátehetjük az egykori afrikai szocialista országok esetét is.²⁷ Ezek is a környezetükhöz hasonlítottak. A tanulság világos: hosszú távon az útfüggőség is, meg a földrajzi helyzet is meghatározó jelentőségű.

A jubileumi ünnepség nem gerjeszthet illúziókat a résztvevőkben – figyelmeztette a jelenlévőket Kornai János a már említett első esti díszelőadásában. Valójában csak kevés rendszerváltó országról mondható el, hogy a demokrácia olyan szintjét honosították meg, mint ami a fejlett nyugati országokat jellemzi. Sok országban még ma is autokratikus rezsimek működnek: ilyen például Oroszország, Fehéroroszország és a közép-ázsiai köztársaságok. Kína, Vietnam és Laosz pedig leginkább posztkommunista diktatúrának nevezhetők. A 20. század két világháborújának tanúsága szerint mélyen aggasztó tény, hogy egyetlen egy posztszocialista országról sem állítható bizonyossággal, hogy immúnis lenne a nacionalizmusra, és az is igaz továbbá, hogy sok országban fokozódik a rasszizmus.

A tágran értelmezett külgazdasági intézményi változások terén megnyugtató mértékű átalakulások történtek. A posztszocialista országok többsége rendes tagja

²⁷ A Kornai-féle listán szereplő 26 szocialista ország között nyolc afrikai ország volt található: Angola, Benin, Dél-Jemen, Etiópia, Kongó, Mozambik, Szomália és Zimbabwe.

a WTO-nak, ami nagyban elősegíti ezen országok integrációját a világgazdaságba, illetve a működőtőke-beruházások (FDI) beáramlását. Kivétel nélkül minden volt szocialista országot bevettek a Valutaalapba, illetve a Világbankba. Mint már említettük, tíz ország EU-tag lett, nyolc bekerült a schengeni határok mögé, ami az állampolgárok számára hatalmas utazási könnyítést jelent. A nemzeti valuták néhány évvel a rendszerváltást követően konvertibilissé váltak. Ez lehetőséget adott a nemzeti kormányoknak, hogy az üzleti szféra számára a tőkemozgás útjába álló akadályokat leépítse, az állampolgároknak pedig azt, hogy korlátlanul vásárolhassanak legális úton dollárt vagy eurót. A szocializmusból ismert kettős árfolyamrendszer – ahol a hivatalos és a feketepiaci árfolyam között jelentős különbség van – ma már csak Fehéroroszországban, Mongóliában és Üzbegisztánban létezik (IMF [2012b]). Négy ország – Észtország, Lettország, Szlovákia és Szlovénia – máris tagja az euróövezetnek, Litvánia 2015. január 1-jei csatlakozásáról pedig nem sokkal a budapesti szimpózium után született pozitív döntés. További két ország – Koszovó és Montenegró – egyoldalúan euroizálta gazdaságát, vagyis ők is a közös európai pénzt használják.

Ami a gazdaság belső szerkezetének átalakulását illeti, a legfontosabb eredmény az, hogy a magánszektor részaránya a GDP-n belül már 2001-ben – tehát körülbelül egy évtizeddel az átalakulás után – a legtöbb országban meghaladta az 50 százalékot.²⁸ Ha viszont egy ennél szigorúbb skálán mérünk, vagyis csak a gazdaság nagyvállalati szférájának az EBRD szakértői által becsült privatizációs szintjét tekintjük összehasonlítási alapnak, akkor egy ötfokozatú skálán (1, 2, 3, 4, 4+) azt az eredményt kapjuk, hogy 2012-ig 29 posztiszocialista ország közül csak hét érte el a 4-es szintet (Bulgária, Csehország, Észtország, Grúzia, Litvánia, Magyarország és Szlovákia), a 4+ szintet viszont egy sem.

Ha a háztartásokat sújtó problémákat vesszük számba, akkor talán a hiperinflációt tekinthetjük a legsúlyosabb csapásnak. Ez a három balti államtól eltekintve a rubelővezet minden országában bekövetkezett: az infláció mindenütt három számjegyű mértéket öltött. Ugyanez történt Horvátországban és Macedóniában is, amikor megszűnt a jugoszláv nemzeti valuta. Még Vietnam és Lengyelország is átért egy-egy hiperinflációs periódust – bár ehhez más okok és mechanizmusok juttatták el, mint a többi említett országot. Másfelől viszont a fogyasztók számára nagy nyereség volt, hogy két-három évvel a rendszerváltás után mindenütt megszűnt a hiánygazdaság, és a piacok túlnyomó részén kemény költségvetési korláttal működő magánvállalatok versenyeznek egymással (Kornai [1994], [2000]). Ezek a piacok persze még ma sem annyira liberalizáltak, mint ahogyan a reformok megálmodói szeretnék volna, az egyes vállalatok sikere vagy az egyes családok anyagi gyarapodása még ma sem kizárólag az eredményesség és a rátermettség függvénye, ennek ellenére nem kétséges, hogy a pályán a verseny dinamikusabb és tisztességesebb, mint 25 évvel ezelőtt.

²⁸ Az EBRD [2005] szerint ez alól csak néhány szovjet utódállam volt kivétel (Fehéroroszország, Tádzsikisztán, Türkmenisztán, Üzbegisztán), ahol a magánszektor részaránya még sokáig 50 százalék alatt maradt.

Az életszínvonal szokásos mutatóját – az egy főre jutó GDP-adatokat – tekintve azt kell megállapítani, hogy a legfejlettebb országokhoz való felzárkózás terén vegyesek az eredmények. A konferencia legtöbb hozzászólója egyetértett abban, hogy e téren 1989–1990-ben mind a szakértők, mind az utca embere sokkal gyorsabb előrehaladást feltételezett. Általános volt a vélekedés, hogy amint az országok maguk mögött hagyják a szocialista tervgazdálkodás értelmetlenül pazarló alkotóelemeit, a növekedés azonnal rakétasebességre vált. A valóságban messze nem ez történt, még a leggyorsabban fejlődő országokban is elmaradt a felzárkózás üteme a kezdeti várakozásoktól.

Az igazság az, hogy a legfejlettebb és a legelmaradottabb szocialista ország között a szakadék mindig is óriási volt, és az elmúlt 25 évben ez csak tovább nőtt. 1989-ben az egy főre jutó GDP Szlovéniában 80-szor volt nagyobb, mint Zimbabweben. 2013-ban még mindig Szlovénia a leggazdagabb posztoszocialista ország, de Zimbabwevel összehasonlítva a különbség ma 130-szoros.²⁹ Ha viszont csak azokat az országokat vonjuk be az összehasonlításba, ahol a rendszerváltás nem járt az országhatárok megváltozásával, akkor a különbségek csökkenni látszanak. 1989-ben Magyarországon az egy főre jutó GDP a megfelelő albán adat 4,5-szerese volt, 2013-ban viszont a legfejlettebb országnak mutatókozó Lengyelország csak 2,7-szer nagyobb GDP/fő adatot tudott produkálni, mint Albánia. Ha a felzárkózás szempontjai szerint válogatjuk meg az összehasonlítható országokat, akkor két olyan gyorsan fejlődő fejlett országot érdemes viszonyítási alapnak tekinteni, mint Írország vagy Ausztria. E két országhoz közelebb kerülni – vagyis valódi reálkonvergenciát produkálni – csak hat közép- és kelet-európai országnak sikerült; és Magyarország nincs ezek között! (Lásd az 1. táblázatot.) Ugyanakkor viszont arra is érdemes felfigyelnünk, hogy négy ázsiai posztoszocialista ország még a viszonylag gyorsan fejlődő közép- és kelet-európai országokat is megverte a növekedési versenyben.

De a legrosszabb eredmények mellett sem mehetünk el szórtlanul. Akármit is gondolunk a GDP-mutató elvi korlátairól, arról, hogy egyazon mutatóval mennyire problematikus számottevően különböző országokat összehasonlítani, az mindenképpen aggasztó jele a gyatra gazdasági kormányzásnak, hogy tíz egykori szocialista országban az egy főre jutó GDP értéke még 2013-ban is alacsonyabb vagy csak ugyanakkora volt, mint 1989-ben. Az összehasonlításból látható, hogy Oroszország – amely önmagában is jelentős gazdasági súlyt képvisel, továbbá azért is fontos, mert számos szovjet utódállamnak ő a legfontosabb gazdasági partnere – végeredményben csak nagyon csekély mértékben tudott felzárkózni saját igazi versenytársához. Az elmúlt 25 év során az orosz gazdasági növekedés üteme elmaradt az amerikaitól (évi 1,2 százalék, illetve 1,4 százalék).

Mint ahogyan azt az 1. ábra A) és B) része mutatja, a reálkonvergencia még azokban az országokban is fájdalmasan lassúnak bizonyult, amelyek joggal büszkélkednek azzal, hogy alapjában véve sikeres reformokat hajtottak végre.

Nézzük csak a legszemléletesebb példákat! Észtországot, ahol a reformok 1992 óta visszafordulás és szünet nélkül gyakorlatilag mindig csak előre haladtak, vagy tekint-

²⁹ A számítás alapjául szolgáló adatokról és módszerekről lásd az 1. táblázat jegyzeteit.

1. táblázat

A gazdasági növekedés üteme 38 posztoszocialista országban, valamint néhány fejlett tőkés gazdaságban, 1989–2013

Kelet-Közép-Európa	Balti országok	Volt Jugoszlávia	Ázsia	Afrika
Albánia 2,3	Észtország 1,9	Bosznia–Hercegovina* 2,2	Kína 6,6	Mozambik 2,7
Lengyelország 2,0	Lettország 1,4	Szlovénia 1,4	Vietnam 3,5	Angola 2,0
Szlovákia 1,8	Litvánia 1,3	Horvátország 1,0	Kambodzsa 3,1	Etiópia 1,9
Bulgária 1,6		Macedónia 1,0	Laosz** 2,4	Kongó 1,1
Csehország 1,5		Szerbia és Montenegró 0,7	Afganisztán** 1,9	Zimbabwe 0,9
Románia 1,3			Mongólia** 0,9	
Magyarország 1,2				
Egykori Szovjetunió		Fejlett tőkés országok (kiegészítés)		
európai rész	közép-ázsiai rész	gyorsan növekvő	lassan növekvő	
Fehéroroszország 2,0	Üzbegisztán 1,7	Írország 2,1	Egyesült Államok 1,4	
Örményország 1,8	Kazahsztán 1,7	Norvégia 1,6	Japán 1,3	
Oroszország 1,2	Azerbajdzsán 1,7	Svédország 1,5	Görögország 1,2	
Ukrajna 0,8	Türkmenisztán 1,6	Ausztria 1,5	Svájc 1,2	
Grúzia 0,8	Kirgizisztán 0,9	Egyesült Királyság 1,5	Olaszország 1,1	
Moldova 0,7	Tádzsikisztán 0,6			

* 2013/1990.

** Ezen országok néhány legutóbbi évének adatai saját becslés a Maddison-féle adatbázis, valamint a Világbank publikációi és más források alapján.

Forrás: saját számítás a The Conference Board Total Economy Database™ alapján, 2014. januári állapot szerint. A számítás alapjául szolgáló idősorok 2013. évi vásárlóerő-paritásra lettek átszámolva az úgynevezett EKS- (Éltető–Köves–Schulcz) módszer szerint. Nincsenek idősorok Benin, Grenada, Guyana, Koszovó, Nicaragua és Szomália GDP-jéről.

hetjük a lengyel példát is, ahol csak egy rövid időre fordultak meg a reformok. Mégis ez a két ország természetes versenytársaihoz képest – Finnországgal és Németországgal összehasonlítva – sem tudott nagyarányú felzárkózást felmutatni.

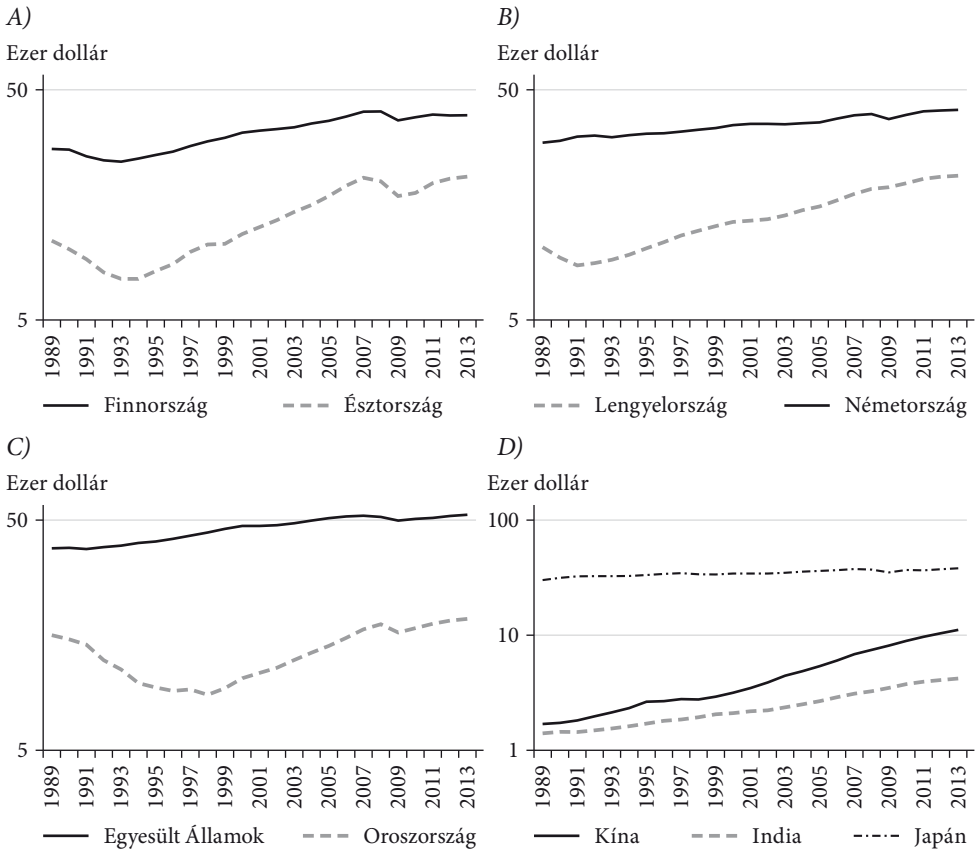
Amit az 1. ábra jelez, az nem más, mint a hírhedt Vörös királynő-paradoxon, amelyet Lewis Carrol angol író jól ismert gyermekkönyve, az Alice Csodaországban folytatásaként megjelent Alice Tükörországban tett hallhatatlanná az angolszász világban. Ez így szól: „Ha teljes erődből rohansz, az épp csak arra elég, hogy egy helyben maradj. Ha máshová akarsz jutni, legalább kétszer olyan gyorsan kell futnod!”³⁰ Így működik a piacgazdasági verseny. Így nézve az eredményeket azt mondhatjuk, hogy Kína megállta a helyét a versenyben Indiával és Japánnal szemben is, miközben

³⁰ Lewis Carrol: Alice Tükörországban, 2. fejezet, <http://mek.oszk.hu/02900/02914/02914.htm>.

Oroszország helyzete – mint már említettük – romlott az Egyesült Államokhoz képest [1. C) és D) ábra blokkja].

1. ábra

Az egy főre jutó GDP országpáronkénti összehasonlítása, 1989–2013
(2013. évi nemzetközi dollárban, logaritmikus skálán)

Forrás és módszer: lásd 1. táblázat.

Mi hiányzott? Mi az, ami rosszul sikerült?

Ez a két fájó, de elkerülhetetlen kérdés többször is felmerült. A válaszok egy része általános érvényű, vagyis majdnem minden országra nézve helytálló. Először is a reformok aszimmetrikus *stop-go* ciklusok formájában mentek végbe. Az erőltetett ütemű előrehaladást rendszeresen elbizonytalanodás, stagnálás követte, nemritkán pedig olyan visszakanyarodás, amely időben hosszabb volt, mint a reform időszaka. Oroszországban – például – teljes erőből véghezvitt reformok időszaka drámaian rövid volt. Minden fontos intézkedés az 1992. január–május, illetve az 1997 márciusától 1999 decemberéig tartó periódusban történt. Magyarországon három időszak

különíthető el: a radikális reformok évtizede 1989 után, majd egy stagnáló évtized, és végül – mint ahogyan azt Bokros Lajos megfogalmazta – a jelen, 2010-től számolandó periódus, amire angolul két *d* betűs szó, az elkorcsosulás és a hanyatlás (*degeneration, decline*) a legtalálóbb jelző. Számos országban, mint például Bulgáriában, a reformok melletti kitartás tökéletes hiánya azért vált általános tendenciává, mert az egymást követő kormányok instabilak voltak. Szófiában az elmúlt 25 évben nem kevesebb mint 14 kormány volt hatalmon, és egyiknek sem sikerült soha újraválasztatnia magát. Jellemző, hogy az egészségügy egymagában 30 minisztert fogyasztott el. Csoda-e, hogy alapvető átalakításokra sohasem került sor?

Oroszország és Magyarország példájára utalva, több felszólaló is sajnálkozva, hibaként említette, hogy ezen országok kormányai a rendszerváltás hajnalán nem kértek adósságelengedést. Mint ismeretes, Magyarország soha egyetlen napig sem törlesztette adósságát késlekedve. Ám ezt csak úgy tudták a magyar hatóságok elérni, hogy az éppen lejáró adósságot friss, de magas kamatozású kölcsönökből fizették vissza – ez pedig hosszú távon súlyos növekedési áldozattal járt. Oroszország kétszer is fizetéseképtelenné vált a külfölddel szemben (1991 novemberében és 1998 augusztusában), de Moszkva mindkét esetben viszonylag hamar folytatta a törlesztéseket – annak ellenére is, hogy eközben az állam a saját állampolgáraival szembeni implicit adósságokat (például a nyugdíjakat) nem tudta törleszteni. Ez a politika belföldön igen hamar aláásta a közvélemény bizalmát mind az állammal, mind a politikai pártokkal szemben.

Több országban a józan költségvetési politika várható eredményeit tette semmissé a központi bankok szerencsétlenül megválasztott monetáris politikája. Erre megint Oroszország (1991–1992) és Magyarország (2001–2006) példáját említették többen is. A mából visszatekintve még olyan álláspont is megfogalmazódott a konferencián, hogy talán a központi bankok függetlensége sem bizonyult olyan jó ötletnek, mint azt az 1990-es évek elején mindenki gondolta. Ezzel szemben ellenvélemény is elhangzott: jó intézmény élére is kerülhet alkalmatlan ember. Vagy autós hasonlattal élve, ha rossz sofőr vezet egy Ferrarit, akkor a legjobb autóval is lehet balesetet okozni.

Megint csak a mából visszatekintve, utólagos bölcsességgel több hozzászóló is hiányossággént említette, hogy a reformok idején senki sem szentelt elég időt és energiát a szociális háló intézményrendszerének kiépítésére, pedig tudni lehetett, hogy sok ember nem lesz képes alkalmazkodni a piacok változásához. Más felszólalók viszont ezzel az állásponttal ellentétben azt hangsúlyozták, hogy itt nem pusztán figyelmetlenség vagy közömbösség magyarázza a történeteket. Először is az volt a probléma, hogy az állam pénzügyi forrásaira a szocialista nagyvállalatok vezetői tartottak igényt ezerféle szubvenció formájában. Másodszor, sok reformer gondolta úgy – és nem is ok nélkül –, hogy ha az emberek számára túlságosan könnyű lenne belekapaszkodni a szociális hálóba (például korai nyugdíjazással vagy rokkantossítással), akkor az éppen a munkaerőpiacon elengedhetetlenül szükséges, kínálatoldali alkalmazkodást gyengítené, lassítaná. Magyarország erre a dilemmára is jó példa. 1990-ben az első demokratikusan megválasztott kormány szándékosan szemet hunyt, és engedte, hogy az ötmillió munkavállalóból egymillió viszonylag kedvező feltételekkel kivonulhasson a formális szabályokkal körülbástyázott munkaerőpiacról. Többségük azután már soha többet nem volt visszaterelhető a legális munka világába.

A legtöbb felszólaló egyetértett abban, hogy sok helyütt az volt a legnagyobb baj, hogy a reformok mögé nem sikerült tömegtámogatást szerezni, az emberek nem érezték a magukénak mindazt, amit a kormányok javasoltak vagy tettek. A szavazók jelentős része mindvégig szkeptikus maradt a kapitalizmussal és a demokráciával szemben. Ennek az lehet az egyik magyarázata – mondták többen is –, hogy a reformerek képtelenek voltak elegendő erőforrást biztosítani saját kommunikációs apparátusuknak, s amit kommunikáltak, az sem volt következetes.

A felszólalók közül a lengyel és a cseh reformerek voltak azok, akik – saját országuk példáján keresztül – ennek éppen az ellenkezőjét bizonyították. A reformok első szakaszában Balcerowicz külön kommunikációs csapatot működtetett, amelynek az volt a feladata, hogy az egyes reformintézkedéseket idejekorán megmagyarázza, valamint az is, hogy a várható kritikákat és ellenakciókat előre megpróbálja hatástalanítani. Csehországban, a kormány meghatározó személyiségei éveken át heti egy napot vidéken töltöttek, és próbáltak minél több választóval közvetlen kapcsolatba kerülni. Egyébként abban általános volt az egyetértés, hogy a reformok korai szakaszában – eltekintve az említett két országtól – nem vált általános felismeréssé az, hogy a média feletti kontroll stratégiai jelentőségű. Hogy ott mi történik, az fontosabb, mint az, hogy mi lesz – például – az energetikával. Paradox módon ezt a leckét a leggyorsabban a reformok autokrata, populista ellenfelei, továbbá a politikai hatalom után ácsingózó oligarchák tanulták meg.

A média egyébként fontos a jövő reformerei számára is. Negyedszázad elmúltával a kommunista rendszer emlékei távoliak, az emberek számára egyre kevésbé meghatározók. Mint azt Balcerowicz meggyőzően kifejtette, az átlagszavazó hajlamos arra, hogy minden jelenbeli nehézségért, a nyugati életszínvonaltól való elmaradásért az éppen regnáló kormány intézkedéseit hibáztassa. Ha a média populista erők kezébe kerül, akkor valószínű, hogy a múlthoz való valamiféle visszatérést fog ajánlani a védtelen választóközönségének.

Oleh Havrylyshyn, aki emigráns szülők gyermekeként külföldön született, de 1992–1993 között már hazájában pénzügyminiszter-helyettesi funkciót töltött be, Ukrajna példája alapján azt hangsúlyozta, hogy a reformok azért voltak lassúak, a reformerek azért haboztak dönteni, mert a politikai elit számára a „nemzetépítés” volt az első számú cél. Hogy ezt az elit őszintén így gondolta-e, vagy pedig a valódi cél a hatalom megszerzése és megtartása, illetve a magánvagyon gyarapítása volt, azt a kortársak nehezen állapíthatták meg. Mindenesetre több szovjet utódállam példájához hasonlóan az ukrán példa is azt sejteti, hogy inkább a második volt az igazi cél.

Arra is számos ország sok egyedi története kínál példát, hogy a reformokat a kormányok azért adták fel, vagy azért döntöttek úgy, hogy el sem kezdik, mert a politikusok óvni akarták a lakosságot a sokterápia nyomán várható nehézségektől. Negyedszázad távlatából azonban már egyértelműen kijelenthető, és ezt a konferencián négy – több országot is összehasonlító – előadás is bizonyította, hogy ahol lassan mentek végbe a változások, ott nagyobb mértékben esett vissza az életszínvonal, illetve lassúbb volt az életkörülmények javulása. Mint ahogyan azt az *1. táblázat* adatai is mutatták: egy ország számára sincs annál fájdalmasabb dolog, mint a gaz-

dasági növekedés tartós stagnálása. Bár a konferencián erről részletesen nem esett szó, érdemes megemlíteni, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése is csak azokban a rendszerváltó országokban okozott és okoz súlyos belső feszültséget, ahol a növekedés üteme alacsony. Kína, Vietnam, Kambodzsza és több sikeres közép-ázsiai ország példája bizonyítja, hogy a tartósan gyors ütemű növekedés közepette az emberek hajlamosak elfogadni még a szélsőséges vagyoni és jövedelmi különbségeket. Ahogyan azt a John F. Kennedy elnök által sokszor használt amerikai aforizma tartja: „a dagály felemeli az összes hajót” (*a rising tide lifts all boats*).

Néhány évvel az első nagy reformhullám után a korrupció jelensége fontos üggyé vált szinte minden átmeneti gazdaságban. Mint azt a konferencián többen is megállapították, sok helyütt a korrupció volt az első számú oka a reformok kisiklásának. A korrupció az egyik magyarázata annak is, hogy a szavazók belefáradtak-beleuntak a reformokba. Sokak számára a korrupció egyszerű és könnyen érthető magyarázat volt mindenre, ami tényleg rosszul működött, vagy amiről az emberek jelentős része csak gondolta, hogy rossz. A mából visszatekintve mindenesetre érdekes megállapítani, hogy a két leggyorsabban növekvő kelet-európai ország, Észtország és Lengyelország a Transparency International percepciók listáján is viszonylag jó helyezést ért el a többi posztszocialista országhoz képest (2. táblázat).

2. táblázat

Néhány posztszocialista ország korrupciós érzékelési indexe

Helyezés	Ország	Pont (1–100)
1.	Dánia	91
...	...	...
28.	Észtország	68
38.	Lengyelország	60
43.	Litvánia	57
43.	Szlovénia	57
47.	Magyarország	54
49.	Lettország	53
55.	Grúzia	49
57.	Horvátország	48
57.	Csehország	48
61.	Szlovákia	47
...	...	...
127.	Oroszország	28
144.	Ukrajna	25
...	...	...
175.	Szomália	8

Forrás: Corruption Perceptions Index Transparency International 2013.

A konferencián több eladó is azt állította – a jelen összefoglaló szerzője szerint nem igazán meggyőző módon –, hogy a korrupció alapvető oka az egykori kommunista nómenklatúra továbbélése, illetve az, hogy a titkosszolgálatok egykori vezetői átmentették hatalmukat. Többen is helyeselve idézték Csehszlovákia példáját, ahol a rendszerváltás hajnalán egy úgynevezett lusztrációs törvénnyel ezeket az embereket kizárták a közhatalomból, és – hangzott az érvelés többektől is – *ezért* nem fertőzte meg a korrupció betegsége az országot. Ellenpéldaként, ugyanezek a hozzászólók, Bulgáriát és Ukrajnát említették, ahol nem születtek lusztrációs törvények és *emiatt* tudott elhatalmasodni a korrupció.

Voltak azonban olyanok is, akik a korrupció okait másutt vélték megtalálni. Szerintük az ásványi kincsekben gazdag országokban a bajok abból eredtek, hogy senkinek sem volt kész forgatókönyve arra, hogy miként kellene ezekben az országokban úgy átalakítani a kitermelő ágazatokat, hogy abból az egész ország profitáljon. Ami ezekben a szerencsés vagy éppenséggel szerencsétlen országokban ténylegesen történt – nevezetesen az, hogy a föld méhének kincseit, az olaj-, a gáz-, a szén-, az arany- stb. vagyont helyi oligarchák szerezték meg –, azt senki sem akarta, senkinek soha nem volt ilyen terve. Mint azt a 3. táblázat mutatja, legalább tíz egykori szocialista országra illik az a jellemzés, hogy az elmúlt 25 évben a „kincsek átka” sújtotta őket.³¹ De ellenterv sem volt! Sőt, ha őszinték akarunk lenni, el kell ismernünk, hogy ha mód lenne a történelem kerekének visszaforgatására egészen az 1989-es nullaállapotig, akkor még ma sem lenne minden tekintetben kielégítő közgazdasági és jogi válaszuk arra, hogy mai, globalizált világunkban a nyersanyag-kitermelő szektorok tulajdonlására, irányítására és szabályozására mi lenne a legjobb módszer.³²

Miután a Szovjetunió volt, illetve Oroszország ma is a legnagyobb és legfontosabb országa az eurázsiai poszt szocialista régiónak, különösen fontos annak tisztázása, hogy Oroszországban mit rontottak el a reformerek, és mi az, amit elmulasztottak. Åslund előadása szerint Gorbacsov bukása után a reformerek öt legsúlyosabb hibája a következő volt:

1. nem tudták átvenni az irányítást a központi bank felett, s így a monetáris politika sem volt a kezükben;
2. nem sikerült elég gyorsan felszámolni a rubelővezetet;

³¹ Az úgynevezett erőforrásátok vagy a kincsek átka (*resource curse*) elmélet szerint ennek az az ország a szenvedő alanya, amely jelentős, ritka és/vagy nem megújuló nyersanyagkészlete ellenére stagnáló eredményeket vagy visszaesést mutat fel gazdasági eredményeiben. Egy ilyen országban nagy a kísértés a monokultúrára, vagyis arra, hogy az ország egyetlen termelési ágazatra (például a szénhidrogének kitermelésére) fordítsa minden figyelmét, és elhanyagolja a többi ágazatot. Miután a nyersanyagok egy részét a világpiacra nagyon nagy – esetenként 30–80 százalékos – haszonnal lehet értékesíteni, ez lehetőséget ad sokak számára, hogy a nagy haszonból korrupt módon hasítsanak ki a maguk javára valamennyit.

³² Az egykori szocialista országok sorozatos kudarca e tekintetben bizonyosan szerepet játszik abban, hogy újabban a donorországok szakértői megpróbálnak közösen választ találni erre a rendkívül összetett, sok más fejlődő országot is érintő közgazdasági problémára. Lásd <http://naturalresourcecharter.org/content/about/history> honlapot.

3. táblázat

A legsikeresebb és a legkevésbé sikeres átmeneti gazdaságok teljesítménye

	Posztkommunista demokrácia	Posztkommunista autokrácia	Posztkommunista diktatúra
Gyorsan növekvő országok	Kambodzsa, Albánia*, Bosznia-Hercegovina, Lengyelország, Észtország, Örményország, Szlovákia	Angola*, Azerbajdzsán*, Fehéroroszország, Etiópia, Kazahsztán*, Mozambik, Türkmenisztán*, Üzbegisztán*	Kína, Laosz*, Vietnam*
Lassan növekvő vagy stagnáló országok	Horvátország, Macedónia, Oroszország*	Kongó, Magyarország	
Visszafejlődő országok	Grúzia, Moldova, Mongólia*, Szerbia-Montenegró	Kirgizisztán, Ukrajna, Tádzsikisztán, Zimbabwe	

* Ásványi kincsekben különlegesen gazdag ország – az IMF [2012a] besorolása szerint.

Megjegyzés: az országok politikai besorolása a 2014. májusi állapotot tükrözi. Ukrajna helyzete bizonytalan. Az időszak nagy részében autokratikus vezetők irányították, de jelenleg egy demokratikusan választott vezetés kormányozza az országot.*Forrás:* saját összeállítás az 1. táblázat adatainak felhasználásával, illetve Kornai János idézett előadásának kategorizálása alapján.

3. túlzottan lassan szabadították fel a belföldi termelői árakat, illetve az energia-termékek exportárait,³³

4. nem sikerült megállapodni a Nyugattal valamiféle Marshall-terv méretű segítségnyújtásban,³⁴

5. belenyugodtak abba, hogy az orosz parlament, a дума, a régi összetételében működjön tovább, ahelyett, hogy azonnal új választásokat írtak volna ki.

Pedig Åslund szerint az első perctől kezdve világos volt, hogy a reform kiinduló feltételei Oroszországban sokkal nehezebbek, mint Közép-Európában. Az árak sokkal távolabb álltak az egyensúlyi szinttől, az állami nagyvállalatok vezetői már jóval az összeomlás előtt ki tudtak építeni olyan pozíciókat saját maguk és vállalatuk számára, amelyek garantálták a friss pénzhez való jutás lehetőségét. Mindezek miatt – vélte Åslund – a közép-európai országokhoz képest sokkal radikálisabb és átfogóbb reformintézkedéseket kellett volna elindítani. Ezzel a jelen összefoglaló szer-

³³ Åslund [1995] említi, hogy 1990 elején a Szovjetunióban egy tonna nyersolaj hivatalos ára éppen annyi volt, mint egy doboz Marlboro cigarettáé a feketepiacon (30 rubel). Ha ehhez még hozzátesz-
zük, hogy ez a rubelár úgynevezett elszámoló árat (*beznačnychnie*) jelentett, ami egyharmadát érte a készpénznek, akkor ez azt eredményezte, hogy megfelelő összeköttetéssel egy doboz Marlboro árért három tonna nyersolajhoz lehetett jutni. Minthogy ekkoriban az olaj világpiaci ára 100 dollár körül volt, az eltérés az orosz piac és a világpiaci árai között 300:1-hez volt (42. o.).

³⁴ Mint azt több felszólaló is megerősítette, ebben a Bush-adminisztráció volt a hibás. Az egyik fel-
szólaló, aki annak idején közel volt a politika boszorkánykonyhájához, személyes tapasztalatai alapján megerősítette, az elnöki stáb egyszerűen nem hitte el, hogy az Egyesült Államoknak érdekében állna komoly méretű segítséget nyújtani a jelicini Oroszországnak. Vagy ugyanezt másképpen fogalmazva: Bushék 1991/1992 fordulóján nem voltak meggyőződve arról, hogy „itt a kommunizmus vége”.

zője is egyetértett. Az más kérdés, hogy a történelem általában nem ad módot arra, hogy egy nagyszabású társadalmi reformkísérletet a folyamat irányítói más paraméterekkel és más prioritási sorrendet felállítva egy későbbi – úgymond – kedvezőbb időpontban megismételhessenek.

Az elmúlt negyedszázad politikai és gazdasági értékelését egyetlen kétdimenziós táblázatba sűrítő 3. táblázat szerint a közép-európai és a balti országok példája azt mutatja, hogy csak azok az országok tudtak tartósan gyors ütemű növekedést produkálni, ahol a reformok már a kezdet kezdetén radikálisak voltak. Ha eltekintünk a három ázsiai ország esetétől, akkor a többi ország esete mind azt igazolja, hogy az autokratikus és/vagy diktatórikus rezsimek általában nem hajtottak végre szabadpiaci reformokat, jóllehet korlátlan hatalmuk lett volna erre. A diktatúrák általában képtelenek voltak jó növekedési eredményeket produkálni – kivéve persze azokat az országokat, amelyeket a sors különlegesen kedvező nyersanyagkincsekkel áldott meg. Ez azért tanulságos, mert 1989-ben sokan úgy gondolták, hogy a demokratikus berendezkedés, a parlamenti választások négyévenkénti ismétlődése, a szabad sajtó stb. végső soron akadály lesz a reformoknak, mert a szükséges, de fájdalmas intézkedések népszerűtlenek. Nem így történt. Az elmúlt 25 évben a leválthatatlan nemzeti diktátorok meg sem próbálták a magántulajdonra épülő gazdasági rendszer kiépítését. Ennek az volt az oka, állította – mások mellett – Szergej Gurijev professzor, aki 1998–2013 között a moszkvai New Economic School (CES) tanára volt, hogy a létező magánszektor túl gyengének bizonyult ahhoz, hogy nyomást gyakoroljon a diktátorokra.

Mit hoz a jövő? A közgazdászok többnyire hajlamosak meghosszabbítani a múltbeli trendeket. A rendszerváltó országok esetében sok érv szól amellett, hogy ez rendjén is van. Az átalakulás, a nyugati piacgazdaságok modelljéhez való konvergencia folytatódni fog, mert a társadalmi nyereségek összességében felülmúlták a társadalmi költségeket, a nyertesek száma nagyobb, mint a veszteséké (jóllehet számos országban a közvélemény szubjektív értékelése ennek az ellenkezőjét mutatja). A történészek azonban másképp gondolkodnak, figyelmeztette a záró nap egyik utolsó felszólalójaként Kornai János a szimpózium résztvevőit: ők soha nem fogalmaznak meg jóslatokat. A közgazdászoknak is el kell fogadniuk: a jövő alapján véve megjósolhatatlan. Nagyon rossz dolgok is történhetnek, még akkor is, ha pillanatnyilag úgy látjuk, hogy ennek kicsi a valószínűsége.

Hivatkozások

- ÅSLUND, A. [1995]: How Russia Became a Market Economy? The Brookings Institution, Washington, D. C.
- AYAGAN, B. [2014]: Defining the new state borders in 1990-2005 as key foundation of statehood. The Astana Times, május 14. <http://www.astanatimes.com/2014/05/defining-new-state-borders-1990-2005-key-foundation-statehood/>.
- AZAM, M.–FERRÉ, C.–AJWAD, M. I. [2013]: Can public works programs mitigate the impact of crises in Europe? The case of Latvia. IZA Journal of European Labour Studies, Vol. 2. No. 10. <http://www.izajobs.com/content/2/1/10>.

- CARROL, L. [1865/2005]: Alice Csodaországban, Ciceró Könyvstúdió Kft. Budapest.
- CARROL, L. [1871, 2010]: Alice Tükörországban. Ciceró Könyvstúdió Kft. Budapest.
- CSILLAG ISTVÁN [2013]: Deficit = a szándékon túli következmény. Kalligram, Budapest.
- EBRD [2005]: Transition Report 2005. Business in transition. EBRD.
- FUKUYAMA, F. [1990]: A történelem vége? Világosság, 31. évf. 1. sz. 9–24. o.
- IMF [2012a]: Macroeconomic policy frameworks for resource-rich developing countries. 24 August. <http://www.imf.org/external/np/pp/eng/2012/082412.pdf>.
- IMF [2012b]: Annual Report on Exchange Arrangements and Exchange Restrictions, 2012. <http://www.imf.org/external/pubs/nft/2012/eaer/ar2012.pdf>.
- KLAUS, V.–TRISKA, D. [1994]: Kornai János és a posztoszocialista átalakítás. Kornai János: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan című könyvéről. Budapesti Könyvszemle (BUKSZ), 6. évf. 4. sz. 480–483. o.
- KORNAI JÁNOS [1993]: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Heti Világgazdaság Kiadó Rt. Budapest. Új kiadás: Kalligram, Pozsony, 2012.
- KORNAI JÁNOS [1994]: A hiánygazdaság felszámolása. Általános elemzés és a magyar fejlődés vizsgálata. Közgazdasági Szemle, 41. évf. 7–8. sz. 569–605. o.
- KORNAI JÁNOS [2000]: A költségvetési korlát megkeményítése a posztoszocialista országokban. Közgazdasági Szemle, 47. évf. 1. sz. 1–22. o.
- KORNAI JÁNOS [2014]: Fenyyegető veszélyek. Élet és Irodalom, május 23. 5. o.
- MADDISON, A. [2009]: Historical Statistics of the World Economy: 1-2008 AD. <http://www.ggdc.net/maddison/maddison-project/home.htm>.
- MAJOR IVÁN [1996]: Külföldi tanácsadók (az) átalakulásban. 2000, 8. évf. 5. sz. 3–7. o.
- MIHÁLYI PÉTER [2008]: Mivé lett az egészségügyi reform? Megjelent: Miért beteg a magyar gazdaság? HVG Könyvek, Budapest, 73–114. o.
- MIHÁLYI PÉTER [2011]: „Utolérési kísérletek Magyarországon, 1870–2030”. MTA Közgazdaságtudományi Intézete Műhelytanulmányok, MT-DP – 2011/1.
- MIHÁLYI PÉTER [2014]: A kistelepek lázadása. www.galamuscsoport.hu, április 19. http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/375504_a_kistelepulesek_lazadasa_valasztasi_utonaplo_4.
- PRYOR, F. [1987]: Marxist Regimes Series. Journal of Comparative Economics, Vol. 11. 124–132. o.
- SACHS, J. [1990]: What is to be done? The Economist, január 13. <http://www.economist.com/node/13002085>.
- ŠIK, O. [1972]: Czechoslovakia: the bureaucratic economy. International Arts and Sciences Press, White Plains, N.Y.
- ŠIK, O. [1976]: The third way: Marxist-Leninist theory and modern industrial society. Wildwood House, London–International Arts and Sciences Press, White Plains, N.Y.
- TREISMAN, D. [2010]: Loans for shares’ Revisited, Post-Soviet Affairs, Vol. 26. No. 3. 207–222. o.